

КЫРГЫЗ БОЗ ҮЙҮНҮН ЖАРАЛЫШ ФЕНОНИМИ

*Бакивалиева Калима, улук окутуучу
Турдубаева Мастура, улук окутуучу
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ ТИПФ
Таш-Көмүр ш.*

Аннотация: Көчмөн цивилизациясынын бешиги болгон боз үйдү карасак көптөгөн суроолор жаралат: эмне үчүн эшиги күн чыгышты карап тигилиши керек? Терезеси төбөсүндө? Качан, кимдер жараткан? Эң кызыктуу жагдай боз үйдөн үй-бүлөнүн жашоосун, өнүгүүсүн, салттарын, философиясын, көркөм дүйнөсүн ж.б.у.с. көчмөндөрдүн байыртадан бери келе жаткан ички дүйнөсүн таанысак болот.

Түйүндүү сөздөрү: көчмөндөр, жер үй, боз үй, көчмөндөр цивилизациясы, күн, төр, миф, натурфилософиясы, архитектура,

ФЕНОНИМ СОТВОРЕНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ ЮРТЫ

*Бакивалиева Калима, старший преподаватель
Турдубаева Мастура, старший преподаватель
ТИПФ ЖАГУ им. Б. Осмонова, г. Таш-Кумыр*

Аннотация: глядя на юрту, колыбель кочевой цивилизации, возникает много вопросов: почему дверь должна быть обращена к восходу солнца? Окна на крыше? Когда и кто его создал? Наиболее интересным аспектом является переход от юрты к семейной жизни, развитию, традициям, философии, художественному миру и т. д. мы можем узнать внутренний мир кочевников, который имеет давние корни.

Ключевые слова: кочевники, земельный дом, юрта, кочевая цивилизация, солнце, гостевое место, миф, натурфилософия, архитектура

THE PHENOMENON OF THE CREATION OF THE KYRGYZ YURT

*Bakivalieva Kalima
Turdubayeva Mastura
TEPF JASU named after B. Osmonov,
Tash-Kumyr city.*

Abstract: looking at the yurt, the cradle of nomadic civilization, many questions arise: why should the door be facing the sunrise? Windows on the roof? When and who created it? The most interesting aspect is the transition from the yurt to family life, development, traditions, philosophy, art world, etc. we can learn the inner world of nomads, which has long-standing roots.

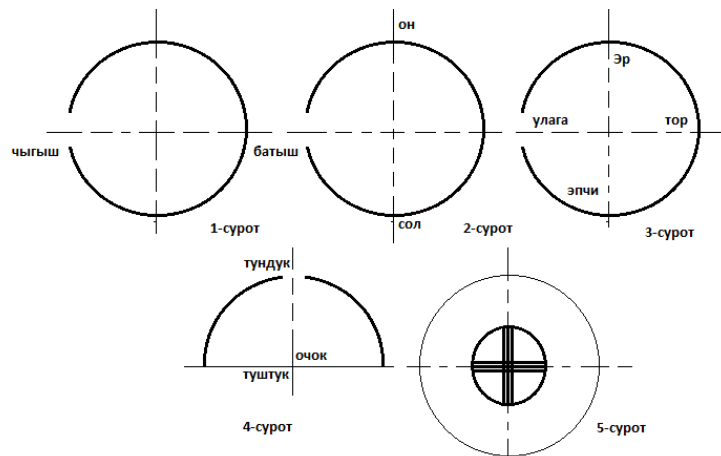
Keywords: nomads, land house, yurt, nomadic civilization, sun, guest place, myth, natural philosophy, architecture.

Боз үйдүн тарыхы кадимки эле таш доорундагы жер үйгө кетип жатат, анткени тоо жеринде ызгаар сууктан сактаныш үчүн жер үйлөрдү суунун күнөс жээгине эшигин күн чыгышты каратып тигип, ортосунда очогун курушкан. Очоктун түтүнүн чамгарак аркылуу чыгаргандыктан үйдүн келбети ошол таш доорунда эле азыркы боз үйгө окшош, бирок алачыктай болгон. Көчмө болгондуктан кыштоо катары колдонулган.

Миндеген жылдары ушундай шартта жашагандыктан көчмөндүккө өткөндө деле, архитектурасы өзгөрүүсүз жана эшигин чыгышты каратып тигүү азыркы күнгө чейин сакталган. Мунун бирден бир себеби, байыркы адамдар жаратылышты ыйык жандуу

заттар катары кабыл алгандыктан аң-сезиминде күн сайын боз үйдүн түндүгүнөн көрүнгөн Күн Кудайга айланган, анткени алар миф (илимий жомок) дүйнөсүндө жашашкан.

Ошол алмустакта жаралып азыркы убакка чейин жашап келген салттар жана боз үй аркылуу байыркы ата-бабаларыбыздын турмушу- көчмөн цивилизациясынын терең сырларын ачсак болот.

Эң алгач боз үйдө-жер үйдө Чыгыш-Батыш огу жаралган (**1-сурөт**) кийинчерээк Оң-Сол же оң туш, сол туш (**2-сурөт**) тарапка бөлгөндүгүн биле алабыз (түндүк-түштүк эмес), мисалы, Юдахиндин кыргызча-орусча сөздүгүндө жана Казакстанда түштүк-оң түштүк, түндүк-сол түштүк, бул октор жер шарын төрткө бөлгөн боз үйдүн сырткы октору, Азиянын чексиз мейкиндеги-тоо-талааларында адашпай көчүү үчүн керек болгон.

Мисалы, боз үйдүн ичиндеги улага-төр, эр- эпчи тарыбы пайда болгону бул күчтүү өнүккөн көчмөндөр коому жаралганын көрсөтүп турат (**3-сурөт**).

Бул октор үйдүн ичиндеги октор. Эмне үчүн улага-төр, эр-эпчи деп аталат? Эмне үчүн төр улук?

Байкап көрсөк таң атаары менен боз уйдун эшигинен күн төргө тиет же төр күндүн отурган орду. Эгерде адамзаттын эң алгачкы сыйынганы кун-кудайы, күн-жараткан экенин эске алсак, төр боз үйдүн эң бийик, эң ардактуу ордуна айланганын көрө алабыз.

Төргө күн отурганы тилибизден дагы аныктаманы таба аалбыз, мисалы: кызга байланыштуу, кыз чыккан эне-атасынын үйүн төркүнү деп айтабыз, атасынын төрүнө күндү кошуп айтып жатат. Күн чыккандан батканга чейинки жол сыяктуу, улага-төрлүү, төр адамзаттын өмүр бою умтулган күн кудай олтурган бийик Улук жери- төргө жетүү жашоонун улуу максаты!.

Бул максат боз үйдө эр-эпчи: эркек жана аял үчүн эриш-аркак же Улук-Ыйык философиялык жашоо касиети; Улага –Төр жашоо жолу. Боз үйдүн ичинде үй-бүлөнүн жашоо жолу так көрсөтүлгөн: Эркек үчүн-Улук, аял үчүн-Ыйык! Ошондуктан эркек өмүр бою күчү, акылы менен Улуктукка умтулса, аял касиети менен Ыйыктыкка умтулат.

Боз үйдүн прототиби болгон алачыкка шөкүлөнүн окшоштугу, балким ошондуктан шөкүлө кийген аялзатты үйчү (эпчи, түрк тилдеринде-эвчи), же үйдүн ээси дегенибиз бул байыртадан келе жаткан кабар аркылуу аялзаттын ыйыктыгын дагы бир жолу аныктасак болот. 3-сурөттөгү боз үйдүн эр-эпчиге бөлүнүшү байыркы биздин доорго чейинки V кылымда Кытайда жаралган инь-ян натур-философиялык түшүнүктүн башаты катары карасак болот, анткени инь-ян натурфилософиясы бул үзгүлтүксүз бир-бирине өтүп турган каршы күчтөр (аял-эркек, ысык-суук...) [1]

4-сурөттө көчмөндөр дүйнөсүндө түндүктү ааламга кеткен ок көрсөтүп турса, түштүктү жер алдына карай кеткен ок көрсөтүп турат, октун башталышы боз үйдүн очогу, бул принцип үй-бүлөнүн- адамзаттын теңир менен да, арбактар дүйнөсү менен да байланышын көргөзүп жаткансыйт. Боз үйдө үй-бүлөнүн очогун, үй-бүлөнүн ички

дүнөсүн аалам менен байланыштырган ок кетип жатат, мисалы, чак түштө очокту боз үйдүн чамгарагы аркылуу күндүн нуру байланыштырып турат. (Чак түш- күн төбөгө келгенде күндүн нурунун- очокко түшүшү). Боз үйдүн терезеси асманды караганы, анан бүгүнкү күнгө чейин өзгөрбөгөнүнө, биринчи себеп: күн-кудайга, кийин адамдардын аң-сезими өнүккөндө теңирге сыйынгандыктан өзгөрткөн эмес; экинчи себеп-Евразия тоо талааларында көчүп жүрүүдө адашпас үчүн (асмандагы жылдыздардын өз ара жайгашуусун жана мезгилге карата өзгөрүүсүн түндүк аркылуу изилдөө). Эмне үчүн үйлөнүү, үй-бүлө, үйлөнүү тою ж.б. терминдерди колдонобуз, адамдын жашоосу үй менен байланышкан, отко кирүү ж.б. терминдер бул кыргыздын байыркы турмушун, башкача айтканда, көп түрдүү жашоодон өзүнчө жекече үй-бүлө пайда болгон отко сыйынуу доорунун кабарын билдирет. (азыр дагы от менене байланышкан, ырымдар кеңири колдонулат, отко суу куюп очүрбөйт...). Боз үйгө карата көчмөндөрдүн үч кабаттуу философиялык дүнөсүнө тактоо киргизе алабыз: Күндүзгү жердеги жашоо- бул адамзат, жан-жаныбарлар дүйнөсү: түн, караңгы түн, жылдыздуу аалам-теңир дүйнөсү, жер-асты жана караңгычылык-арбактар дүйнөсү. Эмне үчүн адамдар уктап жатканда түш көрдү деп айтабыз, уйку көрдү же башка терминдерди колдонбойбуз?

Кыргыз тилинде палео (байыркы) тил болгондуктан ошол таш доорунда теңирге сыйынган убакта жана жер астында дүйнөнү чагылдырган эпос жаралаган-Төштүк (Түштүк). Чечмелесек адам уктап жатканда жер алдына түшүп көргөнү-түш көрүү дагы бир аныктамасы “Уйку өлүмгө барабар”. Азыркы көчмөндөрдүн улуу салттарынын бири, адам каза болгондо атайын аземи менен минген жылкысын союп, аркы арбактар дүйнөсүнө узатуу-көмүү эмес! Боз үйдүн төрүнө карыганда адам жетип, анан кайрадан төрөлүп жатпайбы! Тактап айтканда, боз үйдүн төрүнөн жер алдындагы арбактар дүйнөсү аркылуу жашоосун кайрадан улантып, үзгүлтүксүз бири-бирине өтмө төрөл философиясынын аныктамасы!

5-сүрөттө боз үйдүн Түндүгү, Түндүк тамгасы же “төгөрөктүн төрт” бурчу көргөзүлгөн. Кылымдар бою түндүк түндүк аркылуу күндү көргөндүктөн, түндүктүн сөлөкөтү күндүн Тамгасына айланган. Америка континентиндеги Майя, Инк цивилизациясынын күндү белгилеген тамгасы түндүк тамгасына окшош, аталышы да окшош (Kin. King), Күн. [2].

Дүйнөнүн башка тарабындагы Месопотамиядагы Шумер цивилизациясынын күн-кудайды белгилеген тамгасы түндүк тамгага окшош, аталышы *udu, ud* же кыргызча от. Мындай окшоштук илимий божомолду-гипотезаны жаратат: Мая, Инк жана шумер цивилизациясы түзгөн элдер боз үйдө жашашкан. Күн тийип турганда карасак күндүн өзүнүн сөлөкөтү пайда болот, нурлары чачырыгын тегерек О же ортосунда чекити бар тегерек Ө. Мындай күндүн тамгасы (иероглиф) дүйнөнүн эки тарабындагы байыркы цивилизацияларда Египетте жана Кытайда. Ушул тамгалар экөө тең ОО, көчмөн цивилизациясында кеңири тараган. Илимий божомол (гипотезе) сыңары тыянак чыгарсак: ОО тамгасы күндүн өз сөлөкөтү катары дүйнөнүн бардык жеринде, Е түндүк тамгасы боз үйдө жашаган гана элдерде пайда болушу мүмкүн.[3] Түрк элдеринин Евразия континентинин эбегейсиз зор мейкиндигин ээлешинде боз үйдүн өбөлгөсү зор болгон. Жогорку жагдайларды эске алсак, боз үйдүн жаралышында түрк элдеринин салттарына терең сугарылгандыктан түрк элдерине таандык экендигинде шек жок. Боз үйдүн тирүүлөрдүн үйү болгондуктан бир дагы Евразия мейкиндегиндеги курандардан табылган эмес. Эң байыркы мындан төрт миң жыл мурдагы кийиз жана кийиизден жасалган калпак мурда Лобнор көлүнүн жанынан (ошол аймакта азыр да кыргыздар жашайт), мындан 2,5 миң жыл мурда кеч кийиз Алтайдагы Пазырык кургандарынан табылган.

Боз үй тууралуу билдирүүлөр негизинен түзүлүшү, кооздугу туралуу жана маданияты төмөн “Варварлардын” баш калкалоочу жайы катары илимий макалаларда, энциклопедияларда кездешет.

Колдонулган адабияттар:

1. Чойун Өмүралы Уулу, Теңирчилик, Бишкек, “Крон”, 1994 ж.
2. Уметалиева-Баялиева Ч.Т., Этногенез кыргызов.-Бишкек.: 2008-290 б.
3. Кут билим. Изилдөө. №9 (10467). 2012-ж.